

віку» в культурі, з традиціями українського світоглядного мислення. Як і інші передові філософи кінця XIX ст., він боляче усвідомлював необхідність виходу філософії з кризового стану, вбачаючи шлях до цього у зверненні до осмислення внутрішнього світу індивіда, у з'ясуванні морально-духовних начал людини як особистості, її пізнавальних та буттєвих сутнісних сил і потреб.

Джерела та література:

1. Компан І. Двадцятипятилетие службы о. ректора Черниговской духовной семинарии протоиерея Н.П.Маркова // Черниговские епархиальные известия. Часть неоф. - 1886. - № 21.
2. Корольков А. Русская духовная философия. - СПб., 1998.
3. Кувакин В.А. Философия Вл. Соловьева. - М., 1998.
4. Лебедев И. Протоиерей Николай Петрович Марков. Некролог // Черниговские епархиальные известия. Часть неоф. - 1895. - № 22.
5. Лесевич В.В. Позитивизм після Конта // Історія філософії України. Хрестоматія. - К., 1993.
6. Лینیцкий П.Н. Обзор философских учений. - К., 1874.
7. Марков Н. Общие сведения о состоянии начальной образцовой школы при Черниговской духовной семинарии // Черниговские епархиальные известия. Часть неоф. - 1888. - № 15.
8. Марков Н. Обзор философских учений. - М., 1881.
9. Соловьев В.С. Кризис западной философии // В.Соловьев. Собрание сочинений: В 10 т. - СПб., 1911 - 1914. - Т. 1.
10. Шупик-Мозгова Н. Петро Ліницький: життєвий шлях і духовна спадщина. - К., 1997.
11. Юркевич П. Розум згідно з ученням Платона і досвід згідно з ученням Канта // П.Юркевич. Вибране. - К., 1993.
12. Юркевич П. З науки про людський дух // Юркевич П. Вибране. - 1993.

Вікторія Пуліна

●

СТАНОВЛЕННЯ ЕСТЕТИЧНОГО СВІТОГЛЯДУ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША

(впливи та уподобання)

Метою розвідки є з'ясування можливих впливів на формування естетичного світогляду видатного українського мислителя XIX ст. Пантелеймона Куліша. Актуальності даній проблемі надає необхідність звернення до історії української культури, її філософської та естетичної думки, що було і є важливим чинником у процесі самоідентифікації українців.

Дослідження творчості Пантелеймона Куліша представлені значною кількістю праць, які містять пошуки в історичній, філософській, культурологічній, релігієзнавчій, літературознавчій та фольклористичній галузях. Простежується зацікавленість вітчизняних та зарубіжних вчених біографією мислителя, його епістолярною спадщиною (О. Дорошкевич, О. Грушевський, В. Петров, В. Терлецький, О. Федорук). До творчого доробку, а також художнього змісту, стилістики та жанрових ознак творів письменника звертались М. Бойко, М. Зеров, Є. Нахлік та ін. Але звернення до джерел естетичного світогляду П. Куліша практично не простежується, крім поодиноких думок дослідників в межах їхніх біографічних чи літературознавчих праць.

Ставлячи перед собою завдання якомога глибше зрозуміти особистість Пантелеймона Куліша, ми звертаємося до чинників, які безпосередньо могли вплинути і певною мірою вплинули на становлення естетичних поглядів митця. Вимальовуються дві джерельні бази, що дають нам необхідну інформацію: ⁽¹⁾ свідчення самого письменника через його творчість, епістолярну спадщину, особистий щоденник, спогади та ⁽²⁾ праці про П. Куліша (його сучасників та тих, хто займався вивчення його творчості пізніше).

Відомий дослідник творчої спадщини П.Куліша Олесь Федорук поділяє біографію письменника на «зовнішню», «внутрішню» і творчу [7]. До «зовнішньої» біографії можна віднести події самого життя Куліша, відомі факти його творчої

діяльності, формування світогляду, що простежується у життєвих діях письменника, тобто все те, що ми можемо дізнатися, ознайомившись з біографічними даними Пантелеймона Олександровича. «Зовнішня» творча біографія - це творчий шлях митця, що простежується через його твори. Щодо «внутрішньої» біографії - це великий духовний світ людини, який досконало може знати лише сама особистість і то не завжди. Її окремі прояви ми, звичайно, можемо знайти і в «зовнішній» творчій біографії, але саме таємниці внутрішньо-естетичного світу П. Куліша зберігають у собі відповіді на численні запитання, які виникають у процесі осягнення творчої спадщини митця. На наш погляд, ретельне вивчення цих духовних пластів допоможе знайти ключ до глибокого розуміння цієї неординарної особистості та естетично-світоглядних засад творчої спадщини письменника.

Звертаючись до творчої біографії П.Куліша, доходимо висновку, що він, як ніхто інший, є автобіографічним письменником, оскільки вклав у свої твори власну життєву і світоглядну концепцію. Безперечно, знайомство з творами Куліша наближає нас до розуміння становлення і розвитку його естетичних поглядів.

Серед важливих джерел творчо-автобіографічного походження слід назвати «Жизнь Куліша», яку вперше було опубліковано в журналі «Правда» 1868 р. У творі письменник наголошує на великій ролі, яку відіграла його мати у прищепленні любові до рідної культури. Маленький Панько зростав у суперечливій атмосфері: з одного боку, дуже суворий батько: «отця жахався і від його голосу тремтів» [2, 235], з іншого - мати, яка, втративши всіх своїх дітей, пестила свого останнього слабенького сина. Катерина Іванівна була представницею козацького роду, але жінкою простою, неписьменою і «що мала в голові, все те взяла не з книжок, а з живої народної речі» [2, 236]. Сформований ще в дитинстві ідеал жінки ніколи не покидав П.Куліша протягом всього творчого шляху, внаслідок чого домінування жіночого начала в Кулішевих творах стає характерною рисою його естетики. На цей факт звертав увагу львівський дослідник В. Щурат.

П. Куліш описує атмосферу, яка оточувала його у м. Воронежі: це були прості люди, які поряд із матір'ю дали йому можливість прилучитися до народної культури: через пісні, народні оповіді, згадки про старовину. Вражало маленького Панька, що мати не просто співає, а «думає» піснями. Численні приказки, поетичні дріб'язки з народної антології, розповіді про давнину, які будили уяву дитини, - ось така народна естетика стає ґрунтом для формування і становлення творчої особистості майбутнього письменника. Згодом це проявиться у Кулішовому уподобанні етнографічного романтизму, який на початковому етапі творчості письменника стане домінуючою естетичною доктриною. Є. Нахлік також зауважує, що у 40-і роки П. Куліш був захоплений романтичним духом з його увагою до національної історії і народної культури (4, 6). Свою першу невеличку оповідь «Циган» він напише саме на основі розповідей своєї матері. Звернемо увагу на те, що твір був написаний українською мовою.

Крім того, на Пантелеймона вплинуло спілкування з Уляною Терентівною Мужилівською, освіченою панною, яка жила неподалік від маєтку його батьків. Куліш її душу називає поетичною, а саму Уляну Терентіївну - богинею. Саме вона, за згадками П. Куліша, «надихнула його високими книжними ідеалами». Отже, її естетичні уподобання на довгий час стають взірцем для молодого Куліша. У нього з'являється почуття «високого, ізящного і культурного» і «демократична душа отрока зробилась аристократичною» [2, 238].

Знаковою для Пантелеймона Куліша стала зустріч з першим ректором Київського університету /1834-1835 рр./, українським і російським вченим-природознавцем, істориком, фольклористом, письменником Михайлом Олександровичем Максимовичем (1804 -1873) [5]. «В університеті Куліш спознався з особою, що великий вплив мала на його: то був професор «русской словесности», той самий Максимович Михайло» [2, 243]. Перше знайомство Панька Олельковича з київським професором відбулося, коли до його рук потрапила збірка українських народних дум та пісень, видана М. Максимовичем у Москві 1834 року. Ця книжка, за яку юнак віддав усі свої гроші, хоча до того про неї нічого не чув, «стала... первою над усіма іншими». Естетизм народної творчості, який виявлявся в багатстві мови, самобутності розуму, вразив молодого Пантелеймона Олександровича. Саме тоді він приходиться до думки,

що фантазія українського народу по своїй природі естетична.

Зацікавленість національною історією та народною культурою приводить П.Куліша до романтизму. Під впливом професора Київського університету почалися і перші літературні спроби Панька Олельковича. Він дебютував міфологічно-етнографічними оповіданнями «О том, от чего в местечке Воронеж высох Пешевцов став» і «О том, что случилось с казаком Бурдюгом на Зеленой неделе» у збірці «Киевлянин», яку видав М. Максимович 1840 р. Вони були пронизані закоханістю у рідну старовину, естетику української історії. Ідеї, що народжувалися під впливом М. Максимовича, а також професора Київського університету В. Красова (вихованець гуртка М. Станкевича, дослідник Вальтера Скотта - детальніше нижче), вплинули на творчість раннього П. Куліша, стали його мистецькою програмою. Так, наприклад, їх спільна думка про народність як «доконечну умову всякого великого поета» стає провідною ідеєю творчих шукань молодого митця.

Для досягнення поставленої мети П. Куліш особливо ретельно опанував усну народну творчість. Він сам записує з народних вуст цілу збірку пісень та інші матеріали, які згодом були опубліковані у збірнику «Украинские народные предания» (1847) і в «Записках о Южной Руси»(1856-1857). Молодий письменник із захопленням знайомиться з відомими фольклорними збірками М. Цертелєва, П. Лукашевича, І. Срезневського, В. Залеського.

Ранній період творчості П. Куліша дослідники пов'язують з етнографічним романтизмом. Як зазначалося раніше, любов до народної творчості у нього не з'явилася раптово. Ще змалку Панько відчув красу народного мистецтва завдяки своїй матері, саме це ми можемо назвати першою сходинкою до глибокого розуміння і в подальшому талановитого відтворення народної творчості. Другою сходинкою до пізнання народної душі було знайомство з Михайлом Максимовичем.

Ми впевнено можемо говорити про значний вплив, що справив на молодого Панька Олельковича відомий історик, етнограф і філолог Михайло Максимович. Зустріч із ним талановитого юнака була доленосною, її вплив яскраво простежується в усій ранній творчості митця. У письменника чітко вимальовується творча програма, тісно пов'язана з поняттям «народність», з'являється неабияке натхнення, нав'яне великою любов'ю до рідного народу, його творчості, до глибокого естетизму, що криється в народних піснях, приказках, в народній душі.

Наступною знаковою фігурою у житті і становленні естетичних поглядів П.О.Куліша був польський письменник, літературний критик і публіцист, представник «української школи» в польській літературі, автор повістей з українського життя Михайло Грабовський (1804-1887). Сам Пантелеймон Олександрович неодноразово говорив про своє захоплення творчістю Михайла Грабовського: «У всякому разі його книжки, хоч би яким був їхній рівень на суді нинішньої критики, були для мене тоді важливим освітнім елементом. Я розумів різниці між ним і Вальтером Скоттом, на якому він виховував свій талант, але Грабовський був ближчий моєму серцеві і впливав на мене сильніше за шотландського барда»[2].

М. Грабовський стає вчителем молодого П. Куліша, критиком і цінителем його творчості. Естетичні образи, створені українським письменником у часи їх тісного творчого спілкування, добре сприймалися М. Грабовським, що надавало неабиякого натхнення молодому авторові. П. Куліш згадує, з яким задоволенням польський письменник знайомився з його новими творами. М. Грабовський бачив у Кулішеві справжнього письменника, справжню поетичну натуру, митця, сповненого сили і розуму, і схилився перед ним з пошаною. Писав він про це в листі до Пантелеймона Олександровича, який повністю представлений в автобіографічному нарисі «Жизнь Куліша» [2, 245-248]. Це дає нам змогу зробити висновок про важливість факту спілкування українського і польського письменників та значний вплив Грабовського на формування естетичного світогляду П.Куліша. Він прислухався до думки свого приятеля, його літературна критика стає на довгий час взірцем і керівництвом до дії на творчій ниві Пантелеймона Олександровича. Український письменник навіть наводить досить детальний аналіз своєї творчості, представлений в листі М. Грабовського до П. Куліша. Так, наприклад, «Чорну раду» він вважав з мистецького боку дуже

слабким твором. Нагадаємо, що Є. Нахлік з цього приводу має протилежну думку і наголошує на тому, що «тут живії люде виведені такими, якими вчинила їх історія, а не такими, якими, може, здавалось аристократові Грабовському...»[2, 246].

Позитивно, навіть дуже схвально М. Грабовський оцінює твори, надруковані у третьому («Воспоминания детства») і четвертому («Майор», «Потомки заднепровских гайдамак») томах чотири томника повістей П.Куліша, виданого 1860 р.: «Там... скрізь надлишок поезії, але поезії, що випливає з самої правди і дійсності; зображених там осіб можна відразу пізнати як таких, котрі живуть і завжди житимуть повнотою і правдою буття, що ним так наділяє своє творіння геній»[2, 246]. У своєму листі до П.Куліша М.Грабовський, прочитавши твір «Майор», акцентує увагу на поетичності і моральній красі дівчини з народу, на протигагу «незграбному і підлому типу півцивілізації». Протиставлення народної культури цивілізації стає суголосним світоглядом українського письменника і згодом буде одним із часто-густо вживаних мотивів його творчості та філософських роздумів. Це протиріччя глибоко переживалося Кулішем протягом усього творчого шляху.

На нашу думку, досить цікавими є думки М. Грабовського про причини вдалості чи навпаки Кулішевих творів. Так, не зовсім довершеними він вважав його історичні романи, оскільки український письменник не зміг повністю неупереджено зрозуміти минуле. Дивлячись же живими очима на сучасність, він, як геніальний поет сприймає все через «найпоетичнішу призму». Ці поради дуже поважного для П. Куліша друга стають керівництвом до дії, до творчо-естетичної самооцінки. 20 серпня 1846 року у щоденнику П. Куліш залишив запис про польського письменника: «...В нем выражается человек духовный с делами и желаниями души человеческой... Обратила на себя мое внимание... простота его души и скромность... Таков всегда истинно умный человек»[3, 24]. Отже, авторитет М. Грабовського як талановитого письменника, критика, розумної людини, що знається на літературі, для П. Куліша був безперечним, хоча, зауважимо, не в усьому Пантелеймон Олександрович з ним погоджувався.

Цікавим фактом і яскравим доказом того, що М. Грабовський відіграв у творчій біографії українського митця велику роль, є те, що образ польського письменника П. Куліш використовував навіть у своїх творах, особливо автобіографічних і частково автобіографічних. Одним з таких творів є «Евгений Онегин нашего времени», де в першій частині описується перебування молодого поета у Грабовського, але в творі П. Куліш його називає подібним іменем Виговський [6].

У цьому ж романі у 4 розділі автор багато говорить про великий вплив на нього Петра Олександровича Плетньова (1792-1866) - російського поета і критика, академіка Петербурзької Академії наук, ректора Петербурзького університету, видавця і редактора журналу «Современник». Ця людина також стає знаковою у долі П.Куліша. Вплив П. Плетньова на формування естетичної свідомості українського мислителя є незаперечним. Свідченням цього є численні згадки про нього Кулішем у листах, щоденнику, автобіографічних творах, посилання у багатьох випадках як на великий авторитет. У щоденнику лишився запис від 16 жовтня 1846 року: «Теперь я вижу уже, как много подействовало на меня сближение с П.А. (П. Плетньовим. - В.П.): я сгармонировался, руководствуюсь его правилами, вкусом и духом суждений» [3, 39]. Їх дружнє спілкування перетворилося на духовний союз. П.Куліш дуже часто цитує П. Плетньова, особливо коли їхні думки збігаються. Він ретельно прислуховується до рекомендацій старшого товариша щодо творчості, розвитку таланту, самовдосконалення. «... Петр Александрович сегодня, между прочим, проповедовал мне одну идею, важную для всякого молодого таланта... молодому человеку, стремящемуся к совершенству, должно выбирать таких знакомых, которые в каком-нибудь отношении могут быть ему образцами и наставниками»...[3, 17]. Завдячуючи П. Плетньову, таким зразком геніальності, «творчим наставником» стає для П. Куліша О. Пушкін. Доказом цього є навіть спроба наслідування мистецьких засобів великого російського поета у романі «Евгений Онегин нашего времени».

Відомий львівський вчений Василь Щурат (1871-1948), на праці якого досить часто посилаються сучасні дослідники творчості П. Куліша, в результаті своїх

прагнень віднайти філософську канву його творчості доходить висновку, що це був спінозизм. Цікавим для нас є те, що львівський вчений з метою глибшого розуміння естетичної основи творчості українського мислителя робить спроби відтворити духовне оточення, в якому формується світогляд П. Куліша. В. Щурат подає еволюцію Кулішевих поглядів, які відбилися в його творах. Шукаючи «ключ розуміння» (вислів В. Щурата), він прагне завести читача «у ту країну поета, в якій єдино можна поета зрозуміти» [8, 93]. На думку львівського критика, шлях П. Куліша лежить «через обоз московських слов'янофілів 1830-х рр. У москвофільський гурток поляків Правобережної України 1840-х рр., потім у сферу туркофільських настроїв, викликаних у Росії Російсько-турецькою війною, подібно як раніше там (і в Шевченка) симпатії до черкесів викликало завоювання Кавказу, а в кінці ми, тримаючись писань Куліша, як нитки Аріадни, опинились би в спіноцизмі англійських поетів - такого улюбленого Кулішем Байрона і його друга та учителя в обсягу філософії Шеллі»[8, 93]. До речі, цікавою, на нашу думку, є спроба критика зворотного тлумачення світоглядних джерел Кулішевої творчості. Так, у творах П. Куліша «Маруся Богуславка», «Магомет і Хадиза», «Драмована трилогія», безперечно, постають нові шляхи пошуку «ключа розуміння» автора. Очевидним є аристократизм автора цих творів, його особливе ставлення до релігії і вельми помітний культ жінки. Як ми вже зазначили раніше, деякі естетико-світоглядні орієнтири мають своє коріння в дитинстві українського письменника.

Вище вже згадувалося ім'я однієї з відомих фігур духовного оточення П. Куліша (професора Київського університету Василя Красова. Він був вихованцем московського гуртка М. Станкевича. Цей гурток відіграв велику роль у духовному житті Росії 30-х років XIX ст. В. Щурат надає цій постаті значної ваги у формуванні естетичного світогляду молодого П. Куліша, наголошуючи на співзвучності ідей гуртка і творчості мислителя. А саме: це пошуки єдиної вічної ідеї, шлях до якої лежить через просвітительство і гуманізм. Щодо літературно-естетичних поглядів Миколи Станкевича, то вони ґрунтувалися на засадах істинної народності, заперечувалися фальш та вульгарність у мистецтві. Поет В. Красов, як гуртківець, був носієм зазначених ідей. Якщо підтримувати точку зору В. Щурата про значний вплив одного з університетських учителів на молодого П. Куліша («Він кинув у Кулішеві душу сім'я, яке в ній не пропало»[8, 96]), то ми можемо у цьому спілкуванні побачити паростки багатьох естетичних особливостей творчої спадщини письменника. Це і особливе ставлення до народної естетики та народного мистецтва, просвітительські та гуманістичні ідеї, прихильність до романтизму, особливо етнографічного, естетичні особливості Кулішевої літературної критики. Певні філософські та літературні уподобання, що також вплинули на естетичні смаки П. Куліша, можна пов'язати з ім'ям В. Красова. Він працював над дисертацією «Про напрями поезії в німців і англічан з кінця XVIII ст. і про вплив їх на нашу рідну поезію», отже, шукаючи філософську основу поетичної творчості англійських письменників Байрона, Шеллі, професор стає натхненним вчителем П. Куліша. В. Щурат вважає, що український письменник саме завдяки В. Красову переймається «перестилізованими ідеями Спінози», які простежуються у творчості англійських поетів [8].

Сучасна дослідниця спадщини П. Куліша Галина Поперечна у своїй дисертації наголошує на непереконливості тверджень В. Щурата про вплив В. Красова на формування світогляду українського мислителя. Вона аргументує це тим, що сам П. Куліш ніколи не згадував ім'я київського професора, а з творами Гете і Шіллера познайомився ще у Новгород-Сіверській гімназії. Крім того, на думку Г. Поперечної, захоплення передовою німецькою і англійською літературами мислитель переживав як до вступу в університет, так і після нього.

Ми все ж таки більше схилиємося до думки В. Щурата про певну знаковість зустрічі П. Куліша і В. Красова. Звичайно, світоглядна позиція українського мислителя почала формуватися набагато раніше, ніж він потрапив у Київський університет, але зустріч з однодумцями, на наш погляд, підсилила естетичні переконання молодого П. Куліша, що були закладені ще в дитинстві, і доповнила їх філософською мудрістю, яка була суголосна його світосприйняттю. Тим паче, що думку про спінозизм, який прийшов до П. Куліша скоріш за все з гуртка

Станкевича через В. Красова, поділяють такі дослідники, як В.Ю. Євдокименко, І.С. Романченко. Згадувана авторка дисертації «Філософська антропологія та історіософія Пантелеймона Куліша» Г. Поперечна також наголошує на слушності твердження В. Щурата щодо ідей спінозизму.

Отже, якщо реконструювати філософські авторитети П. Куліша, що безпосередньо вплинули на формування його світогляду, а саме естетичних поглядів, то серед імен видатних мислителів, таких як І. Кант (1724-1804), Й. Г. Фіхте (1762-1814), Г.В.Ф. Гегель (1770-1831), Ф.В.Й. Шеллінг (1775-1854), слід назвати ім'я відомого голландського філософа Б. Спінози (1632-1677).

Не зупиняючись детально на філософії Б. Спінози, згадаємо декілька ідей, що були суголосними Кулішовому світогляду. Зазначимо, що спроби проаналізувати спільне і відмінне були у В. Щурата у вже згадуваній нами його роботі «Філософська основа творчості П. Куліша» (Львів, 1922). Він називає такі світоглядні характеристики, як акцентування на необхідності жити за законом Божим, законом природи, а також прихильність до концепції фаталістичного детермінізму. Підтримуючи В. Щурата, В. Євдокименко продовжує аналіз і доповнює «філософією природовідання» П. Куліша і його тезою про визначальну роль духу в житті суспільства, що також є наслідком впливу творів Б. Спінози на українського мислителя [1].

Отже, названі ідеї могли стати підґрунтям роздумів П. Куліша над проблемою взаємодії природи та цивілізації, що чітко простежується у всій творчій спадщині письменника. На підставі цих ідей мислитель приходять до думки, що визначальною в розвитку людства є певна сила, яку він називає «життя духу». Невипадкова велика зацікавленість народною естетикою, як проявом народного духу. З цього приводу можна назвати і ідеї щодо надання життєдайної сили народній естетичі в сучасному йому світі через просвітництво.

Таким чином, знаковими для формування естетичного світогляду П. Куліша були освічена панна Уляна Мужилівська, видатний український вчений, ректор Київського університету Михайло Максимович, польський письменник, літературний критик і публіцист Михайло Грабовський, російський поет і критик, академік Петербурзької Академії наук, ректор Петербурзького університету Петро Плетньов і, звичайно, мати Панька Олельковича. Вони привели молодого письменника на шлях романтизму з його увагою до народної естетики. Але це далеко не повний список джерел естетичних поглядів П. Куліша. Так, ми тільки окреслили філософські впливи на українського митця, але говорити в цьому сенсі тільки про Спінозу замало, тому вивчення філософських інтересів П. Куліша є перспективним у подальших розвідках у цьому напрямку.

Джерела та література:

- 1 Євдокименко В. Критика ідейних основ українського буржуазного націоналізму. - К.: Наукова думка, 1967. - 270 с.
- 2 Куліш П. Життя Куліша // Куліш П. Твори в 2-х т. - К.: Наукова думка, 1994. - Т.1. - С. 234-266.
- 3 Куліш П. Щоденник. — К.: Інститут української археографії АН України, 1993. - 87 с.
- 4 Нахлік С. Пантелеймон Куліш // Куліш П. Твори в 2-х т. - К.: Наукова думка, 1994. - Т.1. - С. 5-36.
- 5 Пуліна В. Вплив Михайла Максимовича на формування естетичних поглядів раннього Пантелеймона Куліша // Актуальні проблеми філософських, політологічних і релігієзнавчих досліджень (До 170-річчя філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка). Матеріали Міжнародної наукової конференції «Людина - світ - культура». - К., 2004. - С. 296-298.
- 6 Пуліна В. Пушкінські мотиви в творчості Пантелеймона Куліша // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. Вип. 26. Серія: філософські науки: Збірник. - Чернігів: ЧДПУ, 2004. - № 26. - С. 56-60.
- 7 Федорук О. П.О. Куліш і М.Д. Білозерський: взаємини на тлі доби // Куліш П. Листи до М.Д. Білозерського. - Львів-Нью-Йорк: В-во М.П. Коць, 1997. - С. 3-32.
- 8 Щурат В. Філософська основа творчості П. Куліша // Хроніка 2000. - № 39-40. - С. 92-115.

